Wiesław Jamrożek

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu

Galicyjska „Krytyka” jako źródło do dziejów edukacji

Prasa, czasopiśmiennictwo stanowią niezmiernie ważne źródło historyczne, także w badaniach historyczno-pedagogicznych. Nie chodzi tutaj tylko o czasopisma o wyraźnym profilu edukacyjnym czy pedagogicznym, w tym również o pedagogiczne czasopiśmiennictwo naukowe. Dla badań dziejów edukacji niezmiernie przydatna jest też analiza zawartości czasopism i prasy mniej czy bardziej odbiegającej od tego profilu. Interesującego materiału źródłowego dla współczesnego historyka wychowania – choć przy koniecznej dużej ostrożności przy korzystaniu z niego – może dostarczyć zwłaszcza kwerenda czasopiśmiennictwa społeczno-kulturalnego ostatnich dwóch stuleci, na łamach którego obecna była często problematyka edukacyjna. Do tego rodzaju czasopism można zaliczyć także galicyjską „Krytykę”.

„Krytyka” wychodziła w Krakowie w latach 1896–1914, początkowo jako nieoficjalny organ Polskiej Partii Socjalno-Demokratycznej Galicji i Śląska, następnie jako pismo sympatyzujące z ruchem socjalistycznym w Galicji i z tzw. lewicą niepodległościową. Należy zarazem wspomnieć, że z „Krytyką” współpracowali również liczni autorzy spoza ruchu socjalistycznego¹.

Była periodykiem (miesięcznikiem) społeczno-kulturalnym, adresowanym przede wszystkim do inteligencji, który po powstaniu w kwietniu 1896 r., po piętnastu miesiącach, został w 1897 r. zawieszony. W tym czasie jej redaktorem był Ludwik Bruner (1871–1913), chemik, a zarazem publicysta i literat. Na łamach „Krytyki” pisali wtedy znani socjaliści, jak: Ignacy Daszyński, Leon Wasilewski, Bolesław Limanowski, Felicja Nossig, Feliks Perl. Została wznowiona w roku 1899. W 1901 r. redaktorem pisma został Wilhelm Feldman (8 IV 1868 – 25 X 1919), historyk i krytyk literacki, do którego poglądów odwoływała się część środowiska mniejszości żydowskiej, dążąca do całkowitej asymilacji Żydów, do ich polonizacji. Po 1905 r. pismo kierowane przez W. Feldmana

¹ Zob. m.in.: J. Myśliński, *Polska prasa socjalistyczna w okresie zaborów*, Warszawa 1982, s. 93, 94, 179.

zbliżyło się do obozu Józefa Piłsudskiego. Wspomniany Leon Wasilewski – także znany działacz niepodległościowy, członek delegacji pokojowej w Rydze w 1921 r. – pisał już w Polsce międzywojennej, że Wilhelm Feldman uczynił z „Krytyki” „pismo o niezwykłych walorach ideowych i wysokim poziomie użyteczności społecznej. Stała się ona z biegiem czasu prawdziwą trybuną polskiej myśli niezależnej i kuźnicą nowych prądów ożywczych. Feldman miał bowiem odwagę dawania w swym piśmie głosu wszystkim tym, którzy by gdzie indziej nie znaleźli miejsca dla wypowiedzenia opinii, przeciwstawiających się utartym poglądom szarej przeciętności”². W ocenie tego samego autora „Krytyka” stała się w okresie po rewolucji 1905–1907 „najpoważniejszym źródłem systematycznych wiadomości o wszelkich poczynaniach obozu niepodległościowego, a zarazem terenem, na którym poczynania te znajdowały głębokie uzasadnienie i świetną obronę”³. Można również dodać w tym kontekście, że dzięki jej redaktorowi wpisywała się ona w ramy neoromantycznego modelu zaangażowania patriotycznego i społecznego.

Od samego początku na łamach „Krytyki” obecna była problematyka dotycząca emancypacji i edukacji kobiet oraz ruchu kobiecego. Było to konsekwencją radykalizacji emancypujących się środowisk kobiecych na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX w. i wejścia w tym czasie dotychczasowego polskiego ruchu kobiecego w fazę jego organizacyjnego istnienia. Do roli czołowych działaczek tego ruchu urastały wówczas między innymi: Izabela Moszczeńska, Kazimiera Bujwidowa, Zofia Daszyńska-Golińska, wspomniana wyżej Felicja Nossig, Paulina Kuczalska-Reinschmit, Maria Wiśniewska-Turzyma, Maria Wyśłouchowa. Kwestia kobieca (w tym i problematyka edukacji kobiet) podejmowana była na ogólnopolskich zjazdach kobiet. Była także przedmiotem obrad obu galicyjskich (lwowskich) kongresów pedagogicznych (w 1894 i w 1909 r.)⁴. Większość z wymienionych działaczek wypowiadała się na temat tej kwestii również na łamach krakowskiej „Krytyki” (oczywiście obok typowych organów ruchu kobiecego w zaborze austriackim, jak np. „Ster”, „Przodownica”, „Zorza”, „Nowe Słowo”). Z czasem wprowadzono nawet odrębną stałą rubrykę w tym piśmie pt. „Przegląd ruchu kobiecego”, prowadzoną przez Kazimierę Bujwidową (od 1903 r.). Można zatem traktować „Krytykę” jako ważne źródło do poznania ruchu kobiecego na ziemiach polskich z tego okresu, w tym również jego ideologii i działalności edukacyjnej. Należy zarazem przyznać, że na łamach tego periodyku pisały najczęściej działaczki o tzw. „umiarkowanym usposobieniu” do kwestii kobiecej, przeciwstawiające się rygorystycznemu pojmowaniu przez feminizm zasady równości. Na przykład od początku

² W. Feldman, *Dzieje polskiej myśli politycznej 1864–1914*, wyd. II, Warszawa 1933, s. VI.

³ Tamże.

⁴ Zob.: W. Jamrożek, *Programy i działalność edukacyjna kobiet polskich okresu niewoli narodowej*, [w:] D. Żołądź-Strzelczyk, W. Jamrożek, *Studia z dziejów edukacji kobiet na ziemiach polskich*, Poznań 2001, s. 134–135.

zabierała głos w „Krytyce” (i nie tylko w kwestii kobiecej) związana z nimi – i już wspomniana – Zofia Daszyńska-Golińska⁵. Pojawiały się jednak w „Krytyce” teksty także bardziej radykalnych działaczek, jak na przykład Heleny Landau (późniejszej żony czołowego austromarksisty – Otto Bauera).

Na łamach „Krytyki” podejmowano szereg teoretycznych problemów związanych, najogólniej rzecz biorąc, z wychowaniem. Do jednych z tych problemów należała na przykład kwestia wychowania narodowego. Na ten temat wypowiadała się w piśmie na przykład Iza Moszczeńska⁶. Swoje stanowisko w kwestii wychowania narodowego – odmienne od stanowiska w tej kwestii lansowanego w łonie obozu narodowego, m.in. przez Zygmunta Balickiego – i nawiązujące do jej wystąpienia podczas obrad II Kongresu Pedagogicznego, zaprezentowała na łamach pisma Helena Radlińska⁷.

Pisano również w „Krytyce” o wzajemnych relacjach pomiędzy wychowaniem a religią. Szczególnie żywa dyskusja na ten temat toczyła się na łamach „Krytyki” w 1909 r.⁸ Nie zabrakło także innych złożonych problemów, które i dzisiaj wywołują dyskusje oraz polemiki, jak na przykład zagadnienie wychowania seksualnego⁹.

Odnutowane zostały w piśmie obrady II Polskiego Kongresu Pedagogicznego, odbytego we Lwowie w dniach 1 i 2 listopada 1909 r. (w tym również powstałe w toku jego debat kontrowersje, choćby we wspomnianej powyżej kwestii wychowania narodowego)¹⁰.

Charakterystyczne, że w piśmie wprowadzono z czasem (w 1905 r.) odrębną rubrykę, zatytułowaną „Przegląd pedagogiczny”, w której ustosunkowywano się do różnych publikacji traktujących o edukacji i reformie oświaty. Rubryka ta została później zastąpiona nowym działem pn. „Ze spraw wychowawczych” (tytułowanym później też: „Ze spraw wychowawczych i towarzystw oświatowych”, „Ze spraw wychowania i oświaty” etc.), redagowanym przez szereg lat przez Helenę Radlińską. Można w tym kontekście wspomnieć, że H. Radlińska (występująca pod pseudonimem H. Orsza) stała się z czasem autorem najczęściej wypowiadającym się w „Krytyce” w sprawach wychowania i oświaty. Sam

⁵ Zob. np.: Z. Daszyńska, *Znaczenie studiów ekonomicznych dla ruchu kobiecego*, „Krytyka” 1896, nr 4; Z. Daszyńska-Golińska, *Dokąd dąży dzisiejszy ruch kobiecy*, „Krytyka” 1901, z. 4; Z. Daszyńska-Golińska, *W odpowiedzi feministkom*, „Krytyka” 1904, z. 3; Z. Daszyńska-Golińska, *O jeździe kobiet*, t. 2, z. XII.

⁶ Iza z Moszczeńskich Rzepecka, *Nacjonalizm w wychowaniu*, „Krytyka” 1904, t. 1, z. 3 i t. 1, z. 5.

⁷ H. Orsza, *Wychowanie narodowe*, „Krytyka” 1910, t. 1, z. 3, 4, 5 i t. 3, z. 7–8.

⁸ A. Baumfeld, *Religia w nauczaniu i wychowaniu*, „Krytyka” 1909, z. 3; M. A. Walewska, *Religia w nauczaniu i wychowaniu*, 1909, z. 4, 5; H. Kozicka, *Religia w nauczaniu i wychowaniu*, „Krytyka” 1909, z. 8–9, z. 10.

⁹ S. Kelles-Krauz, *Problemat seksualny*, „Krytyka” 1910, t. 1, z. 1, 3; W. Zieliński, *Młodzież galicyjskich szkół średnich*, „Krytyka” 1910, z. 11.

¹⁰ Wł. W., *Kongres pedagogiczny we Lwowie*, „Krytyka” 1909, z. 12.

zaś specjalny dział poświęcony problematyce edukacyjnej ukazywał się w ostatnich latach istnienia pisma pod tytułem „Szkoła i wychowanie”.

„Krytyka” może być interesującym źródłem do rekonstrukcji niedomagań ówczesnego systemu szkolnego oraz polityki oświatowej władz państwowych i krajowych (autonomicznych) realizowanej w zaborze austriackim, także – głoszonych w tej dzielnicy – żądań dotyczących reformy edukacji. W piśmie dokonywano niejednokrotnie krytycznej oceny ówczesnego systemu szkolnego, domagając się jego przebudowy w duchu ideałów demokracji oraz nowych treści i idei edukacyjnych, mieszczących się w ramach tzw. nowego wychowania. Zwracano uwagę nie tylko na zapóźnienia Galicji w zakresie szkolnictwa ludowego, ale też i szkolnictwa zawodowego¹¹. Podkreślano konieczność reformy szkoły średniej i zakładów kształcenia nauczycieli. Zgodnie z ideami nowego wychowania eksponowano potrzebę szanowania w szkole indywidualności i samodzielności ucznia¹². W tym kontekście warto nadmienić o zamieszczonej w „Krytyce” recenzji głośniejszej już wtedy w świecie książki, szwedzkiej pisarki i pedagoga Ellen Key, pt. *Stulecie dziecka* (która ukazała się na ziemiach polskich w przekładzie I. Moszczeńskiej)¹³. Na łamach „Krytyki” podejmowano także próby oceny wpływów nowego wychowania na polską myśl i praktykę edukacyjną¹⁴.

W piśmie obecna była również problematyka dotycząca funkcjonowania szkolnictwa wyższego i polskiej nauki¹⁵.

Zauważając charakterystyczny dla Galicji fakt, że była ona krajem wielonarodowym (u progu XX w. odsetek Ukraińców – „Rusinów” w stosunku do ogółu mieszkańców wynosił 41,5%¹⁶), w piśmie wskazywano m.in. na niski stopień zorganizowania ukraińskich szkół ludowych, brak takich szkół w miastach i na niedostateczny rozwój ukraińskich szkół średnich¹⁷. Zamieszczano zarazem głosy wskazujące również na niekorzystne położenie ludności polskiej pod tym względem w Galicji Wschodniej, w regionach, w których stanowiła ona mniejszość¹⁸.

Analiza zawartości „Krytyki” może również dostarczyć wiele ciekawych spostrzeżeń oraz wniosków na temat stosunku środowisk z nią związanych do

¹¹ Zob. np.: W. Feldman, *Dwie kultury*, „Krytyka” 1901, z. 10, s. 73; M. Janik, *Szkoły galicyjskie w świetle cyfr urzędowych*, „Krytyka” 1910, t. 3, z. 11, s. 180.

¹² S., *W sprawie młodzieży szkolnej*, „Krytyka” 1904, t. 1, z. 6, s. 488, 499.

¹³ M. Odrzywolski, *Stulecie dziecka*, „Krytyka” 1904, t. 2, z. 7.

¹⁴ A. Grudzińska, *Z postępów pedagogii w Polsce i zagranicą*, „Krytyka” 1911, t. 3, z. 10.

¹⁵ Zob. np.: dr Lancet, *Nauka polska a Uniwersytet Jagielloński*, „Krytyka” 1910, t. 2, z. 4, 6, t. 4, z. 7–8.

¹⁶ W. Najdus, *Szkice z historii Galicji*, t. 1, Warszawa 1958, s. 66.

¹⁷ Np. W. Feldman, *Rusini i sprawa ruska*, „Krytyka” 1902, z. 1; S. Łucki, *Kulturalny stan współczesnej Rusi galicyjskiej*, „Krytyka” 1904, t. 1, z. 1 i t. 1, z. 3; B. Potocki, *Kwestia ruska w Galicji i projekt jej załatwienia*, „Krytyka” 1908, t. 1, z. 2.

¹⁸ W. Jampolski, *Stosunki narodowościowe w szkolnictwie galicyjskim*, „Krytyka” 1911, t. 1, z. 1.

wydarzeń w edukacji i sytuacji oświaty w innych dzielnicach polskich. Na przykład odnotowane były strajki szkolne w zaborze pruskim, czy bojkot szkoły rządowej w Królestwie Polskim w ostatnich latach panowania rosyjskiego¹⁹.

Nie zabrakło na łamach „Krytyki” zagadnień dotyczących oświaty pozaszkolnej. Pisano na przykład o potrzebie tworzenia domów ludowych, czytelni, rozwoju ruchu samokształceniowego²⁰. Popularyzowano działalność różnych towarzystw oświatowych, w tym także towarzystw aktywnych w innych dzielnicach polskich²¹.

Na łamach „Krytyki” znalazło odbicie również powstanie i rozwój w latach poprzedzających I wojnę światową polskiego skautingu. Należy jednak zauważyć, że na początku wykazywano w tym zakresie dużą nieufność wobec tego ruchu na ziemiach polskich²². Później jednak polski skauting był w piśmie w pełni aprobowany i wyrażano opinię, że „zapoczątkowany ruch pójdzie już szybkim krokiem naprzód”²³.

Z powyższego przeglądu wynika, że materiały zamieszczane w „Krytyce” i dotyczące szeroko rozumianej edukacji charakteryzują się wyjątkową rozległością podejmowanej w nich problematyki. Odnoszą się zarówno do praktyki, jak i myśli wychowawczej, przy czym nie tylko w odniesieniu do Galicji. Doskonale ilustrują m.in. spory i dyskusje toczone na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX w. na tematy edukacyjne, jak i wzrastające wpływy „nowego wychowania”, rozwijającego się wówczas w światowej myśli i praktyce edukacyjnej. Z pewnością formułowane w piśmie oceny i opinie pozostawały pod wpływem idei społecznych oraz zapatrywań politycznych środowisk związanych z pismem, jednak trzeba przyznać, że na ogół cechowało je umiarkowane i racjonalne podejście do tematyki wychowawczej. Uwzględniając to wszystko, można stwierdzić, że „Krytyka” może w konsekwencji stanowić ważne i interesujące źródło do badań dziejów edukacji na ziemiach polskich przełomu XIX i XX stulecia.

¹⁹ W tej ostatniej kwestii zob. np.: *Sprawa bojkotu szkolnego*, „Krytyka” 1914, z. 9, 10.

²⁰ Zob. np.: K. Bujwidowa, *Domy ludowe*, „Krytyka” 1903, t. 1, z. 1; W. Feldman, *Ta trzecia*, „Krytyka” 1903, t. 2, z. 9; H. Orsza, *Ze spraw oświatowych*, „Krytyka” 1909, z. 6.

²¹ Zob. np.: H. Orsza, *Z towarzystw oświatowych*, „Krytyka” 1907, t. 1, z. 3, 4; T. K. Broniec, *Wychowanie i oświata (Refleksje po Zjeździe TSL...)*, „Krytyka” 1912, t. 3, z. 12.

²² B. Kostecki, *Ruch skautowy w Polsce*, „Krytyka” 1912, t. 3, z. 11.

²³ T. K. Broniec, *Szkola i wychowanie*, „Krytyka” 1913, t. 1, z. 5, s. 288.